

جایگاه علم و بیرق در آئین‌های سوگواری

میترا شاطری*

چکیده

درفش‌ها و علم‌ها نموداری هستند از عقاید، تفکرات، اهداف، و جهان‌بینی سازندگان خود. به تحقیق نمی‌دانیم اولین علم و بیرق‌ها در آئین‌های سوگواری از چه زمان، و با چه جنس، خصوصیات و نقوشی ساخته شده‌اند؟ ولی می‌توان حدس زد که مذهب، در ساخت علم‌ها و بیرق‌های اولیه، نقش مهمی ایفا نموده است. علم و بیرق از دیرباز یکی از مهم‌ترین وسایل استفاده شده در آئین تشیع و در مراسم سوگواری ائمه اطهار(ع) بوده است. لذا پژوهش حاضر با هدف بررسی انواع علم‌ها مذهبی به کار رفته در آئین‌های مذهبی به ویژه آئین‌های سوگواری ائمه اطهار(ع) و در راستای پاسخ‌گویی به سؤالاتی همچون: درفش‌های مذهبی مورد استفاده در آئین‌های سوگواری مرتبط با تشیع، چه انواعی داشته و چه نقوشی بر روی آنان ترسیم می‌شده است، انجام پذیرفته است. روش گردآوری اطلاعات مورد استفاده در این پژوهش از طریق متون و اسناد کتابخانه‌های، همراه با اطلاعات میدانی و روش پژوهش، نیز توصیفی و تحلیلی می‌باشد. نتایج حاکی از پژوهش نشان می‌دهد که علم، بیرق، کُتل و توق از انواع درفش‌های مذهبی بوده و استفاده از این اشیاء از دوره صفوی و با رسمیت یافتن تشیع در ایران، در آئین‌ها و مراسم مختلف مرتبط با ائمه معصومین(ص) به ویژه امام حسین(ع)، رونق می‌یابد. گرچه این درفش‌ها در آئین‌های مذهبی استفاده می‌شده است اما بکارگیری آن‌ها در میادین نبرد در دوره صفوی(به ویژه در نبرد با عثمانی‌ها)، دلایل مذهبی این جنگ‌ها را نشان می‌دهد. عمده نقوش استفاده شده در علم‌ها مذهبی نیز نقوش کتیبه‌ای، گیاهی و جانوری بوده، که به صورت نمادین به کار رفته است.

کلید واژه‌ها: آئین‌های سوگواری، بیرق، توق، کُتل، علم.

* دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد.

۱- مقدمه

پس از به حکومت رسیدن صفویان، تشیع، مذهب رسمی کشور شناخته شد و از آن برای متحد نمودن کشور به ویژه در برابر عثمانی‌های اهل تسنن استفاده گردید. از جلوه‌های این امر، می‌توان از بازسازی و نوسازی بقاع متبرکه، چون مقابر امامان معصوم و امامزاده‌ها، احترام به اهل بیت نبوت (ص) و امامان (ع)، همچنین آئین عزاداری و رثاء اهل بیت نام برد. در این میان، عزاداری و رثاء سیدالشهدا (ع) و خاندان او و ذکر فاجعه کربلا در میان شیعیان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و هست. قرن‌ها است این آئین از دهه اول محرم با آدابی خاص شروع و تا روزهای آخرین ماه صفر ادامه می‌یابد. علم، کُتل، توق، بیرق که چند نوع از انواع درفش هستند، از ضروری‌ترین و اولین لوازم این عزاداری محسوب می‌گردند.

در این بخش برآن هستیم تا پس از تعریف و توصیف خصوصیات هر گونه از این درفش‌ها، به تغییر و تحول این درفش‌های مذهبی که خاص مراسم و آئین عزاداری اهل بیت (ع) هستند، نگاهی بیفکنیم و در آخر به ذکر نمونه‌هایی چند از علم‌ها مذهبی کهن که در آئین‌ها و حتی نبردها به کار رفته‌اند، بپردازیم.

۲- بیرق

بیرق‌ها در رنگ‌های متعدد به ویژه رنگ سیاه تهیه شده و نشان گروه و هیئتی (منظور هیئت عزاداری است) خاص می‌باشد. در ایام عزاداری، این پرچم‌ها به نشانه همراهی با کاروان عاشورا بر دوش جوانان و نوجوانان و در پیشاپیش دسته‌های عزاداری حمل می‌شود. پرچم‌ها و بیرق‌هایی که پیشاپیش دسته‌های عزاداری حرکت داده می‌شوند، در ظهر عاشورا به نشانه اوج عزاداری به پایین گرفته می‌شوند. بر روی این پرچم‌ها، نام ائمه اطهار (ع) و سلام و درود بر آن‌ها نوشته می‌شود (محمودیان، ۱۳۷۷: ۸-۵۷).

۳- کُتل

کتل نوع خاصی از پرچم است. این گونه از درفش، مرکب از یک ستون و چند حلقه استوانه‌ای و چوبی که به مرکزیت یک ستون استوار شده است، می‌باشد و سراسر آن را

پارچه‌های رنگین یا مشکی پوشانده است. معمولاً پارچه‌ها، سبز، سیاه و سرخ رنگ هستند. بر سر این ستون، تیغه‌ای فولادین نصب می‌گردد. گاهی نیز یک پنجه فلزی با عبارت "السلام علیک" یا "ابا عبدالله" یا عبارات دیگری در سلام و درود بر یاران سیدالشهداء (ع)، بر این ستون نصب می‌گردد. این کتل‌ها معمولاً به صورت زوج در کنار و یا در مقابل هم پیشاپیش دسته‌های عزاداری حرکت داده می‌شوند (همانجا).

۴- توق

توق از جمله اشیاء و وسایل به کار رفته در آئین عزاداری و دسته‌های عزاداری است که قدمت آن به دوره صفویه باز می‌گردد. این کلمه در ترکی به معنای دم اسب می‌باشد که بر سر درفش و علم می‌بستند و به گونه‌ای هم معنی و مترادف واژه "پرچم" می‌باشد. پرچم در اینجا به ریشه طره‌ای که از موی گاو تبتی یک^۱ و یا غرغاو درست می‌شد، اطلاق می‌شود و به معنی درفش^۱ نیست. در دوره صفویه، توق از تجهیزات هر دسته بود. توق مختص هیأت‌هایی با جمعیت بیشتر بوده و تیغه فولادین آن، شبکه‌بری شده و اسماء انبیا و ائمه اطهار (ع) بر آن درج می‌شده است. امروزه در برخی شهرها همچون قم و تهران از این واژه به جای علم استفاده می‌شود (ناصری، ۱۳۷۳: ۴-۱۳۲). (Van Vloten, 1892: 105-111).

۵- علم

گروه مهم دیگری از درفش‌های مذهبی، علم‌ها هستند. علم‌ها در عصر صفوی، از صفحه‌ای فلزی (بیشتر از جنس فولاد، برنج یا برنز) به شکل مدور یا ترنجی شکل ساخته شده و به تیغه‌ای باریک و بلند منتهی می‌شد. علم‌ها با تزئینات سراژداری، اسماء الهی و نام یا نشان سنتی پنج تن نقره‌کوبی، کنده‌کاری یا مشبک‌کاری می‌شد. این علم‌ها نه تنها در مراسم عزاداری ائمه معصومین (ع) بلکه در مراسم عزاداری افراد مختلف جامعه نیز بر پا می‌شد چنانکه شاردن^۲ نیز به این نکته اشاره کرده و می‌آورد: «در اتاقی

^۱. Yak

^۲. Chardin

دیگر علم و علائم امامان وجود دارد که هنگام حمل جنازه افراد به دوش کشیده می‌شود» (شاردن، ۱۳۴۵، ج. ۸: ۲۸۵).

در فرهنگ معین، ذیل کلمه علم آمده: «علم یا توق پرچمی است (علم در اینجا، درفش مخصوص آئین عزاداری است) که در ایام عزاداری دسته‌های عزادار، آن را بلند می‌کنند و مردم به دنبال آن حرکت می‌کنند (معین، ۱۳۵۳: ۱۳۵۶-۱۷۵۹). علم وسیله‌ای است به شکل صلیب که در مراسم مذهبی، پیشاپیش دسته‌های عزاداری در ماه محرم و صفر بلند می‌کنند. بر روی علم که نشانه‌ای است از سوگواری، معمولاً درفشی نصب می‌شود که نقوش زیبایی در رابطه با واقعه کربلا بر روی آن تصویر شده است و دورتادور آن آیات قرآنی و اشعاری در بیان صفات امام حسین (ع) و اصحابش نقش شده است. علم، توسط فردی که علم‌کش نامیده می‌شود، حمل می‌گردد و عظمت و وزن و کثرت نقوش علم جزء مباحات و افتخارات محله‌ها، محسوب می‌گردد. به منظور تزیین علم‌ها، پارچه‌های رنگینی که اکثراً به رنگ سفید، سرخ، سبز، زرد و سیاه هستند، در بخش‌های بعلاوه شکل و افقی علم بسته می‌شود و بخش‌هایی نیز برای قرار گرفتن مشعل‌ها و یا فانوس‌های کوچک در نظر گرفته می‌شود (ناصحی، ۱۳۷۳: ۷-۱۲۶).

همایونی نیز، علم را بیشتر، سبز یا مشکی می‌داند که پنجه یا گنبد کوچکی بر بالای دسته آن قرار می‌گیرد و روی پارچه آن، نقش شیر و شمشیر بوده و جملاتی چون: "یدالله فوق ایدیهم"، "یا قمر بنی‌هاشم"، "من الله التوفیق و التکلان"، "نصرمن الله و فتح قریب" و نام پنج تن آل عبا بر روی آن تصویر شده است (همایونی، ۱۳۵۴: ۷۳). جعفری نیز، علم را نشانه‌ای از بیرق لشکر امام حسین (ع) می‌داند که از مهمترین نمادهای آئین سوگواری ماه محرم محسوب می‌گردد و در بالای دسته آن پنجه‌هایی از طلا و نقره نصب شده است (جعفری، ۱۳۷۶: ۳۲۳).

علم‌ها با نقوش حیوانات ۲، خیالی (تجسمی) ۳ و همچنین با اشیای مرتبط با نور ۴ همچون فانوس و لوازم جنگی ۵ تزیین می‌گردند. می‌توان رایج‌ترین نقش‌های به کار

رفته در علم را از آن پنجه دانست. پنجه نمادی است از دست بریده حضرت عباس که مردم آن را مظهري از دادخواهی و استجابت می‌دانند. در ضمن این پنجه، یادآور پنج تن آل عبا نیز می‌باشد (همان: ۱۲۹).

نکته قابل توجه دیگر در علم‌ها، نمادین بودن رنگ‌های به کار رفته در پارچه‌های گره خورده و پره‌های به کار رفته در تزیین علم می‌باشد. در فرهنگ ایران زمین، رنگ سبز، نشان معصومیت، پاکی، علویت و مظلومیت است. رنگ سفید به معنای تسلیم، پاکی و بی‌گناهی است و رنگ قرمز رنگ شقاوت و درنده‌خویی است. زرد علامت تبعید و آبی نیز مختص کسانی است که در درجه دوم اهمیت قرار دارند (همان: ۱۳۰؛ ییمن، ۱۳۶۷: ۵۱؛ سیج ویرث، ۱۳۶۷: ۶۳).

علم در روزهای محرم مخصوصا تاسوعا و عاشورا در جلوی دسته‌های عزاداری حمل می‌شود و ذکری است از بیرق‌دار بودن حضرت ابوالفضل (ع) در واقعه کربلا. حمل علم پیشاپیش دسته عزاداری، نشانه‌ای است از ادامه یافتن یاد و راه آن حضرت. علم مرکب است از تیغ‌های فولادین و بزرگ که به دو اژدها منتهی می‌گردد و نشانه‌ای است از شجاعت و دلیری حضرت ابوالفضل (ع) و یاران امام حسین (ع). هر چه تیغه پولادین، بلندتر باشد نشانه‌ای است از هواداری پیروان آن حضرت. بر روی این تیغه، آیات و اشعاری در مدح امام حسین (ع) و یارانش با خط نستعلیق نگاشته می‌شود (ناصری، ۱۳۷۳-۴: ۱۳۱).

محبوب به نقل از شاردن می‌آورد: «در جلوی هر دسته، ۲۰ علم، بیرق، هلالی و پنجه‌های فلزی مزین به نقوش رمزی... حرکت می‌کردند. این وسایل برای مسلمانان نمادهای مقدسی بود از غزوات صدر اسلام که به همان‌گونه که رومیان در جنگ‌ها، عقاب‌ها را با خود حمل می‌کردند، سربازان آن‌ها را حمل می‌نمودند. علم‌ها هنگامی که به همراه دسته‌ها بیرون آورده می‌شوند از پارچه‌های سبز کم رنگ پوشیده گشته‌اند. چنانکه شاید بخواهند بگویند در حال حاضر بیم جنگ و درگیری در میان نیست (محبوب، ۱۳۶۷: ۹-۱۸۸).

شاردن می‌آورد: «بسیار مشتاق دیدار یک قطعه بسیار مقدس و سخت گرانها پیش مسلمانان که علم حضرت امام حسین (ع) است، بودم. به ناظر گفتم: شنیده‌ام که یک چنین چیز مقدسی در گنجینه، موجود می‌باشد. او در پاسخ اظهار داشت: می‌خواهید ایمان بیاورید! منظور این است که زیارت آن مستلزم تغییر مذهب است» (شاردن، ۱۳۴۵: ۲۷۴). او همچنین می‌آورد: «در اتاقی دیگر علم و علائم امامان وجود دارد که هنگام حمل جنازه به دوش کشیده می‌شود» (همان: ۲۸۵).

هانری رنه دالمانی^۱ نیز در سفرنامه خود در این رابطه می‌آورد: «در حال عبور از میدان عمومی شهر نیشابور به یک نوع منجنیقی بر خوردیم (!) که مانند وسایل ژیمناستیک بود (؟) و معلوم شد که شعار مقدسی است که در روز عاشورا آن را با پارچه‌های ابریشمی زینت داده و با تشریفات زیادی در محلات می‌گردانند. این منجنیق، نقاشی شده و از نوارهای نازک مسی پوشیده شده بود و در میان آن وسایل روشنایی از قبیل لاله دیده می‌شد» (دالمانی، ۱۳۳۵: ۶۶۹). به تحقیق نمی‌توان دریافت که مقصود دالمانی از ذکر لغاتی چون "منجنیق" و "وسایل ژیمناستیک" چیست!

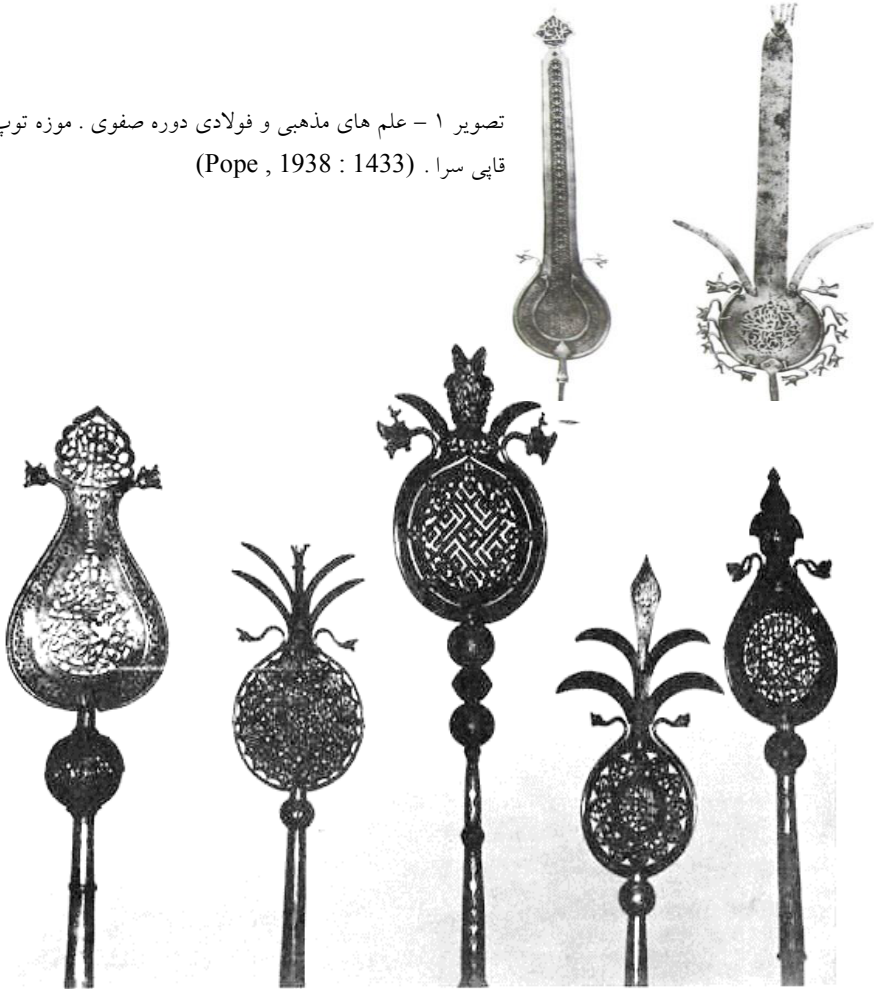
۶- اسناد و مدارک باستان شناختی

کهن‌ترین علم‌ها ایرانی شناخته شده، امروزه در موزه توپ قاپو سرای نگهداری می‌شود. این علم‌ها از جمله غنایم جنگی است که پس از تصرف تبریز توسط سپاهیان عثمانی شاه سلیم به استانبول منتقل شد (تصاویر ۱ و ۲). این علم‌ها در عصر صفوی از صفحه‌ای آهنین به شکل تیغه‌ای باریک و بلند ساخته می‌شد. در رأس آن علامت و نشان سنتی و نام "الله"، "محمد(ص)" و "علی(ع)" و یا نام "الله" و پنج تن آل عبا، نقره‌کوبی یا کنده‌کاری می‌شد. این تیغه باریک و بلند در انتها به صفحه‌ای مدور منتهی می‌شد. دور این قاب را با سرهای اژدها می‌آراستند (الهی، ۱۳۷۷: ۳۲). در سال‌های

^۱. Henry Rene D'Allemaigne

بعد، در دوره زندیه و قاجاریه، تزیینات دیگری نیز به این علم‌ها اضافه شد (احسانی، ۱۳۶۸: ۲۶۶).

تصویر ۱ - علم‌های مذهبی و فولادی دوره صفوی. موزه توپ قاپی سرا. (Pope, 1938 : 1433)

تصویر ۲ - علم‌های مذهبی و فولادی دوره صفوی. موزه توپ قاپی سرا (Calmard, 1985: pl.XXXV)

ستوده طی شرح بقاع متبرکه شهرهای شمالی ایران، از علم‌های موجود در این بقاع نیز سخن رانده است (تصاویر ۳ و ۴) به طور نمونه وی می‌آورد که علم‌ها امامزاده فیروزکوه، قدیمی و ظریف و پرکار بودند. بر یکی از علم‌ها، تاریخ ۱۰۴۷ ه.ق خوانده می‌شود و عبارت روی علم‌ها چنین است: "یا فتاح" در بالای علم و "الله، محمد، علی" در بخش تحتانی علم و نام امامان دوازده‌گانه بر حاشیه پشت و روی علم او می‌آورد که علم دوم ظریفتر از علم اول است. حاشیه و اطراف آن مشبک است. در بخش مشبک، عبارت "ناد علیاً مظهر العجائب" کنده‌کاری شده است و در مرکز، عبارت "یاالله، محمد، علی" به چشم می‌آید و در علم سوم نیز این عبارت خوانده می‌شد: "نظام آل گیلانی...الله طلبا لمرضاه رسوله... امام المعصوم المظلوم حسین ابن علی و اولاده الطاهرین علیهم السلام ۱۰۴۷" (ستوده، ۱۳۵۱: ۱۳۵). او همچنین در مورد علم بقعه آقا سید حسین بن امام موسی الکاظم در دهکده دموچال لاهیجان می‌آورد که بر سر علم قدیمی آن "یا فتاح" و بر بدنه اصلی آن "نصر من الله و فتح قریب" و بر طرف دیگر در بالای بخش اصلی "یاالله"، "یا محمد"، "یا علی" و در قسمت پایین "عمل محمد یوسف ولد محمد علی سنه ۱۰۷۹" مشبک کاری شده است (همان: ۱۲۳). بر بالای تیغه مرکزی علم مسجد جامع امشه در دهکده امشه سنگز عبارت "یا شاه شهید" یا امام حسین (ع) ۱۱۱۰" نقر شده است و بر پایه این تیغه که به شکل سرو است، آیاتی نقر شده است "بسمله، اذا جاء نصرالله، یا انه کان توابا". بر دو طرف علم، دو سر اژدها است که کاری ظریف می‌باشد (همان: ۳۱۳)۶.

در بقعه آقامیر صادق در محله اردو بازار لاهیجان، علم برنجی موجود است که بر یک طرف آن "یاالله، یا محمد، یا علی، فتح لک ۱۲۴۲" خوانده می‌شود. بر بدنه اصلی علم، "الله، محمد، علی، فاطمه، حسن، حسین، یا منان، یا حنان" حک شده و میان این قسمت "یا حسین شهید" مشبک کاری شده است. در همین قسمت "ماشاءالله- لا حول - ولا- قوه- الا با-الله" خوانده می‌شود. بر طرف دیگر علم "فاطمه، حسن، حسین، نصرمن ۱۲۴۲، انا فتحنا ۱۲۴۲" حک شده است (همان: ۸۶).

تصویر ۴- عَلم‌های ویژه آئین سوگواری، احتمالاً متعلق به دوره قاجار، بقعه آقا میرمظفر در دهکده سرستان لاهیجان (ستوده، ۱۳۵۱: تصویر ۱۰۲)

تصویر ۳- عَلم‌های ویژه آئین سوگواری، بقعه آقا
سیدحسن در دهکده لاکمه سر) ستوده، ۱۳۵۱: تصویر

آنچه که از مجموع اطلاعات ما، در مورد درفشه‌ای ویژه آئین عزاداری اهل بیت بر می‌آید (که شامل متون و اسناد و مدارک باستان‌شناختی است) مؤید این نکته می‌باشد که با وجود رواج تفکر تشیع پس از برپایی دوره صفوی و با توجه به این امر که حکام صفوی، موجب اشاعه مذهب تشیع در میان ایرانیان بودند، این تفکر، بسیار سریع در

میان ایرانیان جای خود را باز یافت. کثرت ساخت و ساز و بازسازی بقاع متبرکه، نوشته‌ها و متون نگاشته شده و آثار و اسناد دیگر موجود و مربوط به این دوره، همگی شاهدهی است بر این مدعی. در این رابطه، کثرت وجود علم‌ها مذهبی در دوره صفوی، چه از خلال متون و چه از اسناد و مدارک به جا مانده و آثار باستان‌شناختی، بسیار روشن و آشکار، دیده می‌شود. این امر را می‌توان نشانه اعتقاد عمیق ایرانیان دانست. چه این همه شور و اشتیاق، ظرافت و تنوع را که در جزء جزء آثار، قابل شناسایی است، نمی‌توان مؤید اعمال زور و فشار مذهبی دانست. این اعتقاد، در دوره‌های پس از دوره صفوی نیز به رشد و شکوفایی خود در میان ایرانیان ادامه داد.

۷- علم‌ها آئین سوگواری در دوره صفویه

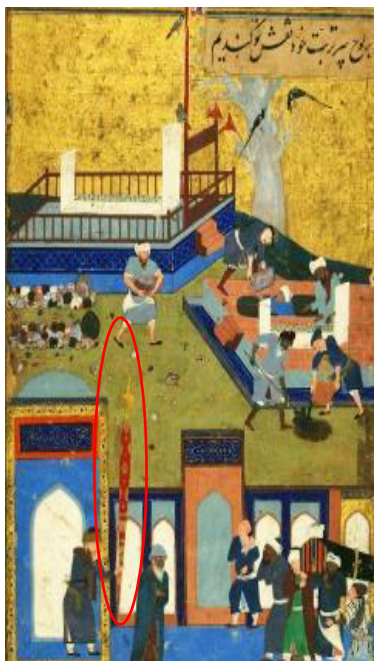
یکی از اشیائی که در دوره‌های مختلف اسلامی در مراسم سوگواری و تشیع پیکر در گذشتگان به ویژه اشراف، بزرگان و یا فرهیختگان استفاده می‌شد، لوای تعزیت و عزاداری بوده است، آنچنان که در ادبیات "علم تعزیت یا لوای تعزیت برافراختن" اصطلاحی رایج و نشانه‌ای برای اعلام رسمی برگزاری مراسم سوگواری بوده است. به همین دلیل در بسیاری از نگاره‌های نسخ خطی در صحنه‌های سوگواری، درفش‌های عزاداری دیده می‌شود. در این نگاره‌ها، درفش‌های سوگواری معمولاً سه گوش با آیات قرآنی مرتبط با موضوع مرگ و بازگشت به سوی مرجع هستی به تصویر درآمده‌اند (تصویر ۵). البته در برخی موارد این درفش‌ها نواری شکل یا کُتل مانند نیز دیده می‌شوند (تصاویر ۵ تا ۸).

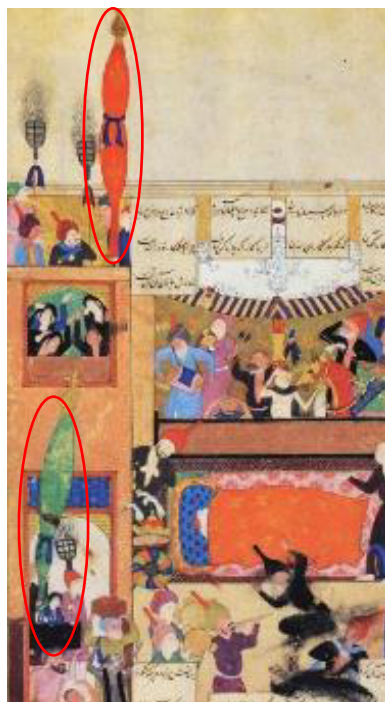
تصویر ۶- شاهنامه فردوسی، سال ۹۹۶ هجری، صحنه مرگ اسکندر.

تصویر ۵- منطق الطیر عطار، تشیع جنازه و آماده سازی گور، ۸۹۲ ق، موزه متروپولیتن

تصویر ۸- منطق الطیر عطار نیشابوری، اواخر سده ۹ ه.ق.، صحنه سوگواری پسر بر مرگ پدر، کُتل. (thedigitalwalters.org)

تصویر ۷- خمسه نظامی، سده ۱۰ ه.ق. کُتل در صحنه مرگ اسکندر و سوگواری بر او. (شاهکارهای نگارگری ایران، ۱۳۸۴: ۱۵۶)

با به حکومت رسیدن صفویان، تشیع، مذهب رسمی کشور شناخته شد و از آن به عنوان قوه محرکه برای متحد نمودن کشور به ویژه در برابر دو همسایه شرقی و غربی یعنی ازبک‌ها و عثمانی‌های اهل تسنن استفاده شد. نمود رسمی شدن تشیع در دوره صفوی در بازسازی و نوسازی بقاع متبرکه به ویژه مقابر امامان معصوم(ع) و امامزاده‌ها، احترام به اهل بیت نبوت(ص) و امامان معصوم(ع)، عزاداری و رثاء اهل بیت(ع) به ویژه سیدالشهداء(ع) و خاندان او و ذکر فاجعه کربلا به صورت

گسترده، در همه‌جا به چشم می‌خورد. در همین راستا درفش‌های ویژه سوگواری نیز که تا پیش از این دوره تنها در مراسم درگذشت و عزاداری بزرگان به کار می‌رفت، در مراسم سوگواری ائمه معصومین(ع) و به ویژه عزاداری سیدالشهداء(ع) به عنوان اشیائی مقدس مورد استفاده قرار گرفت.

درفش‌های ویژه مراسم عزاداری ائمه معصومین(ع)، به ویژه امام حسین(ع) در این دوره به چندین شکل مختلف بود. گاه علم و درفش افراخته شده بر فراز گنبد و بارگاه ائمه معصومین(ع) به عنوان شیء مقدس در خزانه نگهداری شده و تنها در موارد و مراسم خاص همچون سوگواری ائمه معصومین(ع) بیرون آورده شده و از آنان استفاده می‌شد، آنچنان که شاردن نیز در سفرنامه خود بدان اشاره نموده است: «بسیار مشتاق دیدار یک قطعه بسیار مقدس و سخت گرانبها پیش مسلمانان که علم حضرت امام حسین(ع) است، بودم. به ناظر گفتم: شنیده‌ام که یک چنین چیزی مقدسی در گنجینه، موجود می‌باشد. او در پاسخ اظهار داشت: می‌خواهید ایمان بیاورید! منظور این است که زیارت آن مستلزم تغییر مذهب است» (شاردن، ۱۳۴۵، ج. ۸: ۲۷۴).

درفش‌های نواری، فرمی دیگر از درفش‌های مذهبی بود که پیش از این دوره در مراسم سوگواری بزرگان و اشراف بسیار به کار می‌رفت و در دوره صفوی گاه در مراسم عزاداری ائمه معصومین(ع) نیز استفاده می‌شد آنچنان‌که آدام اولناریوس^۷ نیز در سفرنامه خود تصاویری از درفش‌های خاص مراسم سوگواری ائمه معصومین(ع) آورده است (تصویر ۹). استفاده از درفش‌های نواری شکل در هر دو مراسم نشانه تأثیر و تأثر متقابل این دو مراسم بر یکدیگر بوده است.

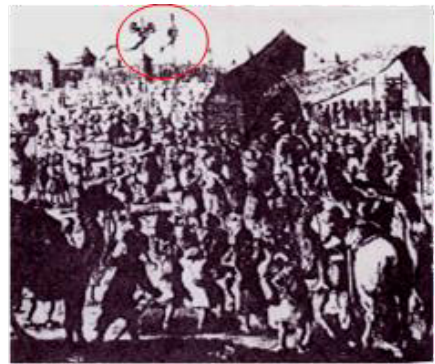
نمونه دیگری از درفش‌های استفاده شده در مراسم عزاداری ائمه معصومین(ع) در دوره صفوی، کُتل‌ها بوده است که حتی امروزه نیز از رایج‌ترین انواع درفش‌های عزاداری استفاده شده در این مراسم است. کُتل‌ها، درفش‌های استوانه‌ای شکلی هستند با میله‌هایی بلند و سردرفش‌های ترنجی‌شکل که پارچه‌های رنگی (بیشتر به رنگ قرمز

و سبزه)، به صورت منقوش یا ساده دورتادور میله آن‌ها پیچیده می‌شد (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

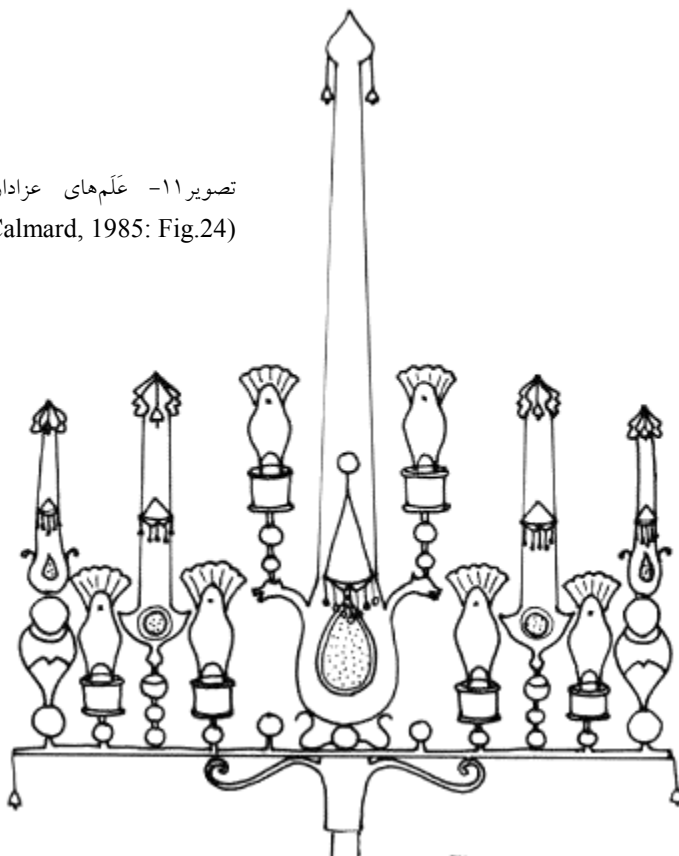
امروزه نیز با شروع دهه نخست محرم، هیئت‌های عزاداری با بستن کُتل و برگزاری آئین و مراسم کُتل‌پوشی و کتل‌بندی و قرار دادن آن‌ها در مسیر عبور و مرور یا در جوار هیئت‌های عزاداری، نزدیک شدن به ایام سوگواری و شروع مراسم‌های عزاداری را اعلام می‌نمایند. کتل‌ها عموماً همراه با دیگر انواع درفش‌های عزاداری، در روزهای تاسوعا و عاشورا در خیابان‌های شهر گردانده می‌شوند (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰- کتل‌بندی در ایام محرم در شهر.
(<http://basij.tehran.ir>)

تصویر ۹ - سفرنامه اولناریوس، درفش‌های
مراسم عزاداری ائمه معصومین و مراسم

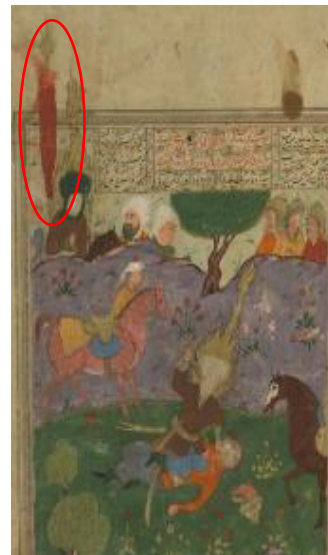
تصویر ۱۱- عَلم‌های عزاداری امام حسین(ع).
(Calmard, 1985: Fig.24)

در برخی نگاره‌های موجود در نسخ خطی دوره صفوی که با موضوع نبرد تصویر شده‌اند، درفش‌های کتل مانند در کنار دیگر انواع درفش‌های جنگی به چشم می‌خورد (تصاویر ۱۲ و ۱۳). گرچه این نگاره‌ها، به داستان‌های مختلفی اعم از حماسی یا اسطوره‌ای مرتبط هستند اما نگارگران صفوی، بناهای درون نگاره‌ها را با تزئینات دوره خود تزئین کرده یا در بزم‌ها، ظروف و اشیاء رایج دوره صفوی را ترسیم نموده‌اند. آنان بر تن قهرمانان، ردا، دستار و لباس صفوی می‌پوشاندند و درفش آنان را با سردرفش‌هایی با نام پنج تن آل عبا (همانند سردرفش‌های دوره صفوی) تزئین

می‌کرده‌اند. لذا استفاده از کتل‌ها در صحنه‌های نبرد بی‌شک با جنگ‌های صفویان با همسایگان سنی مذهبشان یعنی ازبک‌ها و عثمانی‌ها بی‌ارتباط نبود چرا که ظاهر این نبردها از سوی هر دو طرف مخاصمه، با رنگ و بوی مذهبی نشان داده می‌شد. شعار صفویان در این نبردها، جهاد برای گسترش تشیع و استیلا دادن آن بر مرزهای همجوار بود. لذا احتمالاً در آرایش جنگی علاوه بر درفش‌های معمول نظامی (که پیش از این ذکر انواع و چگونگی آن‌ها آمد)، از کتل‌ها نیز استفاده می‌شد تا باعث تهییج سربازان در به یادآوری دلیل مذهبی این نبردها باشد. به غنیمت گرفتن تعدادی درفش مذهبی به ویژه علم‌ها مذهبی ایرانی از سوی سپاهیان عثمانی (که امروزه در موزه توپقاپی سرای نگهداری می‌شود)، تأیید مضاعفی است بر این امر.

تصویر ۱۳- شاهنامه فردوسی - گذر فریدون و سربازانش از دریا . (کورکیان، سیکر، ۱۳۷۷، تصویر ۳۲)

تصویر ۱۲- دیوان اشعار امیر خسرو دهلوی، کشته شدن عمر بن عبدالود به دست حضرت علی(ع)، ۱۰۱۷ هجری، (art.thewalters.org)

۸- نتیجه‌گیری

با ظهور سلسله صفوی و رسمی شدن مذهب تشیع، و احیای مراسم سوگواری در محرم، علم‌ها مذهبی خاص این سوگواری، جایگاه ویژه‌ای در میان درفش‌های رایج، یافت. رواج یافتن علم‌های مذهبی که در مراسم عزاداری ائمه معصومین، مخصوصاً امام حسین (ع) و یارانش در ماه محرم، مورد استفاده واقع می‌شد، باعث رونق کاربرد مذهبی درفش گشت که دیر زمانی بود به فراموشی سپرده شده بود.

پرچم‌های ویژه سوگواری در دوره‌های مختلف برای اعلام مراسم سوگواری بزرگان و دولتمردان استفاده می‌شد اما با رسمی شدن آیین تشیع این پرچم‌ها برای مراسم عزاداری ائمه معصومین (ع) به ویژه مراسم عزاداری امام حسین (ع) نیز به کار گرفته شد. این درفش‌ها به صورت سه گوش با آیات و عبارات مرتبط یا کتل مانند و نواری تهیه می‌شد. از آنجایی که بیشتر منازعات صفویان با حکومت‌های غیر شیعی و به بهانه گسترش تشیع و مبارزه با پیشروی تسنن صورت می‌گرفت، به منظور جلب حمایت بیشتر مردمی، تهییج هر چه بیشتر سربازان و یادآوری و تأکید بر این رسالت، از پرچم‌های مذهبی در صحنه‌های نبرد استفاده می‌شد. لذا دیگر درفش‌های نظامی نیز عمدتاً با ظاهری مذهبی و با نقش ذوالفقار حضرت علی (ع) یا آیات و عبارات قرآنی و اسماء الهی تهیه می‌شد تا بدین ترتیب با امداد نیروهای الهی، پیروزی در این نبردها با سهولت بیشتری امکانپذیر باشد. پس از نقوش کتیبه‌ای که رایج‌ترین نقوش در میان نقوش به کار رفته بر علم‌ها و دیگر انواع درفش‌های مذهبی دوره صفوی هستند؛ نقوش گیاهی و جانوری که بیشتر به صورت سمبلیک در نظر گرفته می‌شدند، قرار گرفته‌اند. نقوشی همچون کبوتر، طاووس، شیر و اژدها.

فهرست منابع

- احسانی، محمدتقی. (۱۳۶۸) *هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران*. تهران: علمی و فرهنگی.
- اردمان، هانا. (بی‌تا) *گنجینه هنر ایران در موزه‌های آلمان*. آلمان: فرانس شیتر.
- اولتاریوس، آدام. (۱۳۶۳) *سفرنامه اولتاریوس (بخش ایران)*. ترجمه احمد بهپور، تهران: ابتکار.
- الهی، محبوبه. (۱۳۷۷) *تجلی عاشورا در هنر ایران*. تهران: استان قدس رضوی.
- بیمن، ویلیام، اُ. (۱۳۶۷) *ابعاد فرهنگی قراردادهای نمایشی در تعزیه، نیایش و نمایش در ایران*. ترجمه داود حاتمی. تهران: علمی، فرهنگی.
- جعفری، سید حسین علی. (۱۳۶۷) *تعزیه داری در هند، تعزیه نیایش و نمایش در ایران*. ترجمه داود حاتمی، تهران: علمی و فرهنگی.
- دالمانی، هانری رنه. (۱۳۳۵) *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*. ترجمه فره‌وشی. تهران: امیرکبیر.
- ستوده، منوچهر. (۱۳۵۱) *از آستارا تا استرآباد*. جلد ۱ و ۲، تهران: انجمن آثار ملی.
- سیچ ویرث، آندره. (۱۳۶۷) *جنبه‌های نشانه‌شناختی تعزیه در: تعزیه، نیایش و نمایش در ایران*. ترجمه داود حاتمی، تهران: علمی و فرهنگی.
- شاردن، ژان. (۱۳۵۰) *سیاحتنامه شاردن*. ج. ۷، ۸، ۹، ترجمه محمد عباسی. تهران: امیرکبیر.
- شاهکارهای نگارگری ایران. (۱۳۸۴) تهران: موزه هنرهای معاصر.
- کورکیان، ا. م. و سیکر، ژ. (۱۳۷۷) *باغ‌های خیال (هفت قرن نگاره ایران)*. تهران: فروزان روز.
- محجوب، محمد جعفر. (۱۳۶۷) *تأثیر تاجر اروپایی و نفوذ روش‌های نمایشی آن در تعزیه در: تعزیه، نیایش و نمایش در ایران*. ترجمه داود حاتمی، تهران: علمی و فرهنگی.

- محمودیان، محمد حسین. (۸-۱۳۷۷) *نگاهی به آیین‌ها و سمبل‌های نمایشی مراسم عاشورا*، استاد راهنما: سعید کشن فلاح. پایان نامه، دانشگاه تهران.
- معین، محمد. (۱۳۵۳) *فرهنگ فارسی*. ج ۵، تهران: امیرکبیر.
- ناصحی، محمدعلی. (۱۳۷۳) *نمادهای تصویری در مراسم عاشورا*، پایان نامه. استاد راهنما: جابر عناصری، دانشگاه هنر. (چاپ نشده).
- همایونی، صادق. (۱۳۵۴) *تعزیه و تعزیه خوانی*. تهران/شیراز: سازمان جشن هنر.

- Calmard. J., Allan, J. W. (1985) 'ALAM VA 'ALĀMAT, Encyclopædia Iranica, Vol. I, Fasc. 8. 785-791. <https://www.iranicaonline.org/articles/alam-va-alamat-ar>
- G. van Vloten, (1892) "Les drapeaux en Usage à la fête de Hucein à Tehran, *Internationales Archiv für Ethnographie* 5. 105-11
- Pope, A. U. A. (1938) *Survey of Persian Art, Editor Phyllis Ackerman*, Published under the Auspices of the Asia Institute of Pahlavi University. Vol .VI. 1938.
- www.art.thewalters.org (Access date: 12/5/2021).
- www.basij.tehran.ir (Access date: 8/4/2019)
- www.metmuseum.org (Access date: 10/1/2022)
- www.shahnama.caret.cam.ac.uk (Access date: 3/9/2019)
- www.thedigitalwalters.org (Access date 10/10/2022)

^۱ - برای اطلاعات بیشتر رک به: پورداد، ۱۳۳۱: ۳۰۳-۲۸۷؛ انجوی شیرازی، ۱۳۵۱: ۵-۸۷۴؛ محمدعلی، بی تا: ۵۹.

^۱ - حیوانات در دو گروه پرندگان (کبوتر، طاووس، خروس، شانه به سر، پرندگان خیالی) و چهارپایان (شیر و آهو و اسب، قوچ) در تزئین عَلم‌ها به کار می‌روند که هر یک به نوبه خود نمادین هستند (ناصری، ۴-۱۳۷۳: ۸-۱۲۷)

^۱ - نقوشی چون مار غاشبیه، اژدها، سیمرغ، پرندۀ با سر انسان که ساخته و پرداخته ذهن مردم است جزء نقوش خیالی تجسمی محسوب می‌گردد (همان: ۹-۱۲۸).

^۱ - اشیای مرتبط با نور شامل شمع، فانوس، لاله و یا نقش ماه و ستاره است که جلوه‌ای است از هدایتگری و تقدس نور که یکی از اسماء الهی است (همان: ۱۲۷).

^۱ - لوازم جنگ شامل سپر، شمشیر، زره، دَبُوس گرز و تبرزین است که نمادی از لوازم جنگی امام حسین و یارانش در جنگ می‌باشد (همانجا).

^۱ - برای اطلاعات بیشتر ر.ک. ستوده، ۱۳۵۱:

. ۶۵، ۸۶، ۸۹، ۹۰، ۱۱۳، ۱۲۱، ۱۳۲، ۱۳۵، ۱۴۰، ۱۴۲، ۳۰۳، ۳۷۴

^۱ . Adam Olearius آدم اولتاریوس منشی سفیری است که در زمان شاه صفی (۱۰۳۸ تا

۱۰۵۲ هجری قمری) از جانب دوک هلشتاین به روسیه و ایران آمد.